

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗГЛЯДУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТАРООБРЯДЦІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У даній статті автор розглядає особливості господарського життя старообрядницьких громад, досліджує тенденції та напрямки їх діяльності, робить спробу проаналізувати їх вклад у загальний процес соціально-економічного розвитку Півдня України.

Ключові слова: господарське життя, старообрядницькі громади, Південь України, соціально-економічний розвиток, торгівля, ремесла.

В данной статье автор рассматривает особенности хозяйственной жизни старообрядческих обществ, исследует тенденции и направления их деятельности, делает попытку проанализировать их вклад в общий процесс социально-экономического развития Юга Украины.

Ключевые слова: хозяйственная жизнь, старообрядческие общества, Юг Украины, социально-экономическое развитие, торговля, ремесла.

In given article the author examines features of an economic life of old believe societies, investigates tendencies and directions of their activity, makes attempt to analyze their contribution to the general process of social and economic development of the South of Ukraine.

Key words: an economic life, old believe societies, the South of Ukraine, social and economic development, trade, crafts.

У сучасній історичній науці надзвичайно актуальною є проблема розвитку різних національних меншин та конфесійних груп. У процесі вивчення особливостей їх побуту, культури та діяльності поступово формується комплексне дослідження загального розвитку різних регіонів України і зокрема Півдня України. Автор ставить за мету дослідити тенденції та напрямки господарської діяльності старообрядців та проаналізувати їх вклад у економічний розвиток південного регіону.

Українськими вченими активно досліджується тема соціально-економічного розвитку Півдня України. Приділяється увага специфіці господарської діяльності іноземних колонізаторів, висвітлюється процес формування різних категорій населення: селян, міщан, купецтва та визначається їх роль у

аграрних, промислових, торгових сферах економіки [1]. Але відокремлено, в регіональному аспекті, питання розвитку та економічної діяльності старообрядців у межах Херсонської єпархії залишаються майже не дослідженими.

Серед перших поселенців майбутньої Новоросійської губернії поряд з іноземцями православного походження були старообрядці. Після того, як до Російської імперії відійшли землі, які довгі часи називались Диким полем, у II половині ХVІІІ ст. російський уряд почав поступово перетворювати їх на обжитий край. Потрібно було докласти багато зусиль, щоб на теоретично придатних для проживання територіях заснувати слободи, міста, обробити цілині землі для землеробства та садівництва, побудувати фабрики, заводи, налагодити

торгівлю. Ця справа мала багато труднощів. Землі, які були відведені для Нової Сербії, неодноразово потерпали від набігів запорожців, іноді від кримських татар. З 1752 р. починається історія фортеці Святої Єлисавети. Згодом біля неї почали селитися розкольники, які заснували цілий ряд поселень: Россоховатку, Калинівку, Злинку, Клинци, Лису Гору, Золотарівку, Красний Яр, Зибке, Нікольське, Плоске та інші [2].

У дореволюційних джерелах неодноразово підкреслюється, що розкольники заснували багатолюдні великі заможні селища. В Єлисаветграді вони мали великі церкви з дорогоцінним оздобленням та рукописами священних книг. Як зазначає А. Скальковський, у с. Клинцях старообрядці мали навіть власну типографію. Однак все це було знищено пожежами, від яких нерідко страждало місто у 1798, 1813, 1833 та 1834 роках [3].

З часів заснування міста мешканці Єлисаветграда займалися торгівлю. На продаж йшли різні товари, у тому числі пшениця та інші сільськогосподарські культури, худоба, необхідний для селянина реманент, різні товари для повсякденного вжитку, мануфактурні вироби. Торговці закупали зернові культури як у самому Єлисаветграді, так і в ближніх селах. Скуплений товар купці відвозили до Одеського порту. При виборі товарів для подальшого продажу, купці обов'язково враховували попит на закордонних ринках, в залежності від цього при закупці віддавали перевагу визначеним видам. Наприклад, коли на одеському ринку виник значний попит на льняне сім'я та іспанську вовну, єлисаветградські купці за власні капітали скуповували популярні сільськогосподарські товари.

Багато хто з єлисаветградських купців мав салотопні заводи. Їх вироби славилися по всьому краю і вважалися кращими, ніж сало, вироблене на заводах Миколаєва, Херсона, Крилова (Новогеоргіївська). Сало, яке вироблялось на єлисаветградських салганах, відправлялося за кордон по ціні від 3 до 3,50 руб за пуд. Незважаючи на те, що ця справа була досить прибутковою, головним промислом мешканців Єлисаветграда була торгівля худобою. Як правило, купці скуповували велику кількість худоби, якщо було необхідно, то протягом літа відгодовували та відправляли на забій до Польщі [4]. Деякі єлисаветградські купці займалися торгівлю лісом. Ліс закупали у місті Новогеоргіївську, Черкасах та інших містах.

Більшість купців фортеці Святої Єлисавети були старообрядцями. Д. Багалій вказує на те, що у фортеці була грецька громада, а розкольники взагалі склали 50 % усіх мешканців і саме вони, греки та розкольники, дали поштовх розвитку торгівлі та промисловості у новоросійських землях [5]. Крім того, старообрядці заснували перший купецький стан на Півдні України. У 1761 р. вони відправили до столиці Російської імперії делегатів на чолі з Федором Саньковським. Делегати звернулися до уряду з проханням дозволити їм займатися купецькою діяльністю, на що отримали

стверджувальну відповідь. Указом від 5 липня 1761 року було затверджено: розкольників вважати купцями фортеці Св. Єлисавети та дозволити їм носити плаття і не голити бороди [6].

На сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» повідомляється, що у числі перших єлисаветградських купців був Семен Сенковський. Можна припустити, що старообрядець Федір Саньковський та Семен Сеньковський з однієї родини. Розбіжність в одній літері у прізвищі могла бути звичайною опискою. Торгові справи С. Сенковського були доволі успішними. Відомо, що у 1768 р. він відправляв свої товари на експорт через пристань Хаджибейську до Константинополя [7].

Великороси Херсонської губернії склалися з розкольників та поміщицьких селян. Історичні джерела містять дані, що великороси тримали у своїх руках повністю деякі галузі торгівлі, цілком можна стверджувати, що вагома доля цієї справи належала великоросам-розкольникам, ніж поміщицьким селянам. Існувало переконання, що великороси – кращі торговці краю. Вони відчували всі промислові та торгові вигоди. Переїжджаючи з місця на місце з торгових справ, вони займалися перекупкою та перепродажем різних товарів. Більша частина закупок придністровських фруктових та виноградних садів належала великоруським торговцям. Крім того, вони очолювали лісову промисловість у Херсоні, Одесі та Маяках [8].

Мешканці Єлисаветграда, які належали до іншого стану – міщан, займалися візництвом, як правило, на волах («чумакування»), землеробством, рибною ловлею та мисливством. Міщани або мали власну ділянку землі для обробки, або орендували землю у сусідніх поміщиків [9].

Для налагодження торгівлі у Новоросії було створено сприятливі умови і, в першу чергу, запроваджено ярмарки. Перший ярмарок у фортеці Святої Єлисавети відбувся 24 липня 1754 р. Згодом було затверджено указом від 1788 р., щоб у Єлисаветграді щорічно проходило 4 ярмарки: Средопостний, Георгіївський, Петропавлівський і Семенівський. У 1846 р. призначено проводити ще один ярмарок 12 грудня під назвою Спиридонівський, але через те, що на нього з'їжджалося дуже мало торгового народу, у 1880 р. його перенесено на 15 жовтня та названо Єфимівським [10]. Средопостний ярмарок відбувався під час Великого Посту на середпрісному тижні. Другий ярмарок починався у день Георгія Переможця 23 квітня, третій – у день апостолів Петра та Павла 29 червня. Семенівський ярмарок проходив з 1 по 4 вересня у день Семеона Стопника. Під час ярмарків торгівля велася без сплати мита і тривала 4-5 днів. На ярмарки з'їжджалися купці і просто бажаючі продати свій товар з різних місць Новоросійської та Малоросійської губерній [11].

На Средопостному ярмарку переважно торгували рогатою худобою та кінями. Ті, хто займався скотарством, мали гурти (стадо волів) від 200 до

400 голів. Для відгодовування такої кількості худоби промисловці наймали на все літо пасовиська. На ярмарку у 1848 р. було зігнано 3300 голів рогатої худоби, вся кількість була продана за ціною 30, 20 та 10 рублів у залежності від ваги. Було продано 300 штук коней, кращі – по 100 рублів, нижчого гатунку – по 35 та 15 рублів. Крім того, на ярмарку реалізовувались мануфактурні товари. З привезених товарів на загальну суму 10 тисяч рублів сріблом, продано на 3 тис. рублів.

Під час Георгіївського ярмарку торгували лісом, рогатою худобою та іншим товаром. Приблизно з початку 40-х років XIX ст. Георгіївський ярмарок набув особливого значення. У цей час почали приїжджати московські купці з мануфактурними виробами. Вони здавали місцевим купцям товар оптом за готівку, або у розстрочку, останні торгували у роздріб протягом усього ярмарку. Крім того, почали з'їжджатися купці з інших місць Херсонської губернії, з Катеринославської, Таврійської, Подільської, Київської губерній та Бессарабської області. Купці з вищезазначених губерній раніше їздили за товаром у Ромни, але почали надавати перевагу ярмарку у Єлисаветграді, бо доставка товарів у звичні для них місця торгівлі обходилась дешевше. На ярмарок приїжджали купці з Вільно, Харкова та Києва з шовком, срібними й золотими виробами і навіть з книгами, що на ті часи було рідкістю.

Петропавловський ярмарок поряд з іншими товарами відрізнявся активним продажем коней. Це було зумовлено тим, що у липні місяці степ мав достатню кількість рослинності для годування табунів, яких переганяли з віддалених місць. На ярмарку коней продавали всім табуну. У 1848 р. було продано одну тисячу голів коней.

На Семенівському ярмарку переважала торгівля худобою. Гурти, які складалися протягом попередніх ярмарків, зганяли для остаточного розподілення. Частина худоби залишалася на забій для Єлисаветградських салотопних заводів, друга частина відганялася у інші місця, найчастіше до Севастополю.

Час, обраний для Спиридонівського ярмарку, був невдалим. По-перше, мало хто знав про запровадження цього ярмарку, по-друге, через погодні умови були погані дороги. Єфимівський ярмарок теж не мав успіху. На всіх ярмарках окрім зазначених товарів, завжди велася торгівля різного роду зерновими культурами, сіллю, дьогтем, смолою, лісом, різним господарським інвентарем.

Окрім річних ярмарків, у Єлисаветграді щотижнево були базари по середам, п'ятницям та неділям. На них з'їжджалися мешканці навколишніх сіл, віддаленістю до 50 верст. Торгували сільськогосподарськими продуктами. Перед святами базари були особливо багатолюдні [12].

Окрім Єлисаветграда, ярмарки проходили у с. Зибке Олександрійського повіту. Селище було засноване старообрядцями у 1764 р. За описом Новоросійської губернії на 1798 р. відомо, що у Зибкому проходило 4 ярмарки на рік. Перша – протягом тижня Мироносиць, друга – у день Бориса та Гліба 24 липня, третя – 8 листопада, у день архістратига Михайла, і четверта – 17 грудня, у день пророка Даниїла. На ярмарки з'їжджалися купці з найближчих місць з різним товарами та худобою.

Взагалі мешканці Зибкого були заможними, займалися скотарством та хліборобством. Заняття землеробством ускладнювалось через нестачу води для поливу [13]. Водяних млинів у Зибкому не було, проте вітряних за даними на 1860 р. – 16 штук. Чисельність населення у 1798 р. складала 475 осіб чоловічої статі та 361 – жіночої; у 1860 р. – чоловіків 674, жінок – 814. Зибківські старообрядці активно займалися шовківництвом, за даними 1858-859 рр. у них було 11 061 штук шовковичних дерев. Так, порівняно з іншими старообрядницькими поселеннями Клиніці та Красний Яр, де кількість шовковичних дерев була набагато меншою, відповідно 842 та 820 штук. Слід зазначити, що у 1859 р. у цих селищах висадили більше, ніж по 4 тисячі дерев. Далі в таблицю зведено загальну чисельність худоби, яку мали всі мешканці Зибкого разом [14].

Таблиця 1

	Коней	Волів	Неробочої худоби	Овець
1822 р.	133	400	430	560
1858 р.	124	382	669	121

За подвірним описом мешканців с. Зибкого у 1859 р. маємо дані, якого розміру становили господарства старообрядців. Наприклад, Агафон Єрофеев мав у своєму господарстві будинок, комору та сарай. Господарство було забезпечено робочою худобою і сільськогосподарським реманентом. З худоби мав: коня і лоша, пару волів і пару бичків, 2 корови і 2 телят, пару овець і одну свиню, та одиницю гулящої худоби. Для обробітку землі мав 2 барони та 2 вози. Наділ землі розміром 15 десятин засіювали різними видами сільськогосподарських культур – пшеницею, ячменем, житом,

просом, вівсом, гречкою. Посівні площі могли змінюватися на користь тих чи інших культур, тому розмір врожаю коливався. Господар зі свого наділу, вже віднявши необхідну кількість насіння для посівів, мав врожай пшениці від 1 до 6 чвертей, ячменю – 6, жита – 3-6, проса – 4, вівса – 15, гречки – від 7 до 4 чвертей.

Інше господарство, Самсона Мікуленка, складалося з 15 десятин землі, з якої платилася подать і 2 дес. неоподаткованої землі. Мав новий будинок, комору, 2 сараї, загін для худоби, льох та млин, крім того, 10 пнів бджіл. З реманенту для обробітку

землі мав плуг, 2 борони і 2 вози, з худоби мав 4 коня, 3 корови, 3 свині, 20 овець, 3 голови гулящої худоби. Окрім власної родини для догляду за господарством, був у наймиках робітник. С. Микуленко мав ще одну статтю прибутку завдяки тому, що займався візництвом. Подібних розмірів господарства були у більшості мешканців Зибкого та інших старообрядницьких сіл: Клинці, Красний Яр [15].

У інших старообрядницьких селах Олександрійського повіту населення також займалося землеробством та скотарством. У Нікольському переважало рільництво, його мешканці мали

3 вітряні млини. У с. Золотарівці було 3 вітряних і один водяний, у с. Клинцях – 4 вітряних і 2 водяних, у с. Красний Яр – 37 вітряних млинів. У архівних документах кінця XVIII ст. стверджується, що мешканці Красного Яру переважно були заможні. Прибутки отримували завдяки заняттю скотарством та від продажу хліба [16]. За даними на 1861 р. у селищах Красний Яр, Клинці, Зибке купців не значилось. Мешканці, крім скотарства і землеробства, займалися різного роду ремеслами. Кількість майстрових та рід заняття по селам зведено у таблицю 2 [17].

Таблиця 2

	Зибке	Красний Яр	Клинці
Чоботарів	4	3	11
Башмачників	3	–	–
Пічників	4	3	9
Штукатурів	11	6	6
Столярів	2	2	4
Мідників	–	–	–
Шорників	–	1	1
Каретників	–	–	–
Золотих справ майстрів	–	–	–
Покрівельників	–	8	6
Мулярів	5	2	–
Склярів	3	–	–
Горшечників	–	–	–
Колісників (стельмах)	–	4	4
Теслярів	3	6	14
Портних	15	4	6
Слюсарів	6	–	–
Шпалерників	–	–	–
Ковалів	–	2	2
Візників	2	27	27
Коновалов	17	–	–
Палітурників	1	1	1
Пильщиків	–	4	4
Конопатників	12	–	–
Музикантів	–	–	–
Торговців продуктами на базарі	7	–	–
	1	–	4
Риболовів	–	–	–
Крохмальників	–	1	–
Чинбарів	–	–	–
Цирульників	–	–	–
Щіткарів	–	3	6
Водовозів	–	–	–
Бондарів	–	3	8
Каменярів	–	–	–

Міщани старообрядницького віросповідання займалися різного роду діяльністю. Одеський міщанин Петро Скрилев, який належав до старообрядців поморського безпоповського толку, мав рідкісне ремесло і досяг непоганих вершин у справі. У 1834 році він оселився в Одесі, спочатку служив у палітурного майстра, згодом відкрив власну майстерню палітурного мистецтва. Замовлення надходили від різних офіційних установ, у тому числі від канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, від Високопреосвященних Херсонських архієпископів, Одеського Ришельєвського ліцею, комітету у справах з іноземними поселенцями та Одеської публічної бібліотеки [18].

Головними промисловими центрами Херсонської губернії були Одеса, Новогеоргієвськ, Миколаїв, Єлисаветград. Розкольники склали середній торговий клас губернії і проживали у всіх містах, але переважно в Єлисаветграді, у Тираспольському повіті та херсонських поселеннях [19].

Купецтво займало вагомі позиції у розвитку економіки Півдня України. Серед представників цього стану були і старообрядці. У дисертації Н. М. Діанової містяться дані про загальну чисельність купців у різних містах Херсонської губернії. Протягом досліджуваного періоду динаміка чисельності представників купецтва постійно зростала. Питома вага старообрядців серед купецького стану Херсона становила 13 %, Миколаєва –

33 %, Єлисаветграда – 5 %, Тирасполя – 44 % [20]. Порівнюючи дані загальної кількості купців у різних містах з відсотковим відношенням серед них представників старообрядницького віросповідання, треба припустити похибку через різницю у даних за 1847 р. щодо загальної кількості купців-розкольників за 1853 р.

Таким чином, старообрядці органічно влилися у економічний розвиток Півдня України, більш того, стояли біля джерел зародження торгівлі та агропромислового комплексу. Саме старообрядці були засновниками першого купецького стану та

складали середній торговий клас Херсонської губернії. Значний внесок у розвиток аграрного комплексу припадає на розкольників. Серед них були представники різних професій, у тому числі мало поширених – палітурників та музикантів. Старообрядці відчували промисловий дух епохи та активно сприяли зростанню добробуту південних земель. Автор розуміє, що можливості висвітлення даного аспекту потребують ширшого всебічного дослідження, в тому числі подальшої розробки потребують питання громадського та культурного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко Л. Л. Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. : огляд архівних фондів за темою дослідження / Л. Л. Левченко // Наукові праці (історичні науки). – Вип. 49. – Миколаїв, 2006 ; Хрящевська Л. М. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки 18 ст. – 1917 р.) / Л. М. Хрящевська // Наукові праці (історичні науки). – Вип. 49. – Миколаїв, 2006 ; Константинова В. М. Джерела з соціально-економічної історії міст південної України остання чверть XVIII ст. – 1853 р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Константинова – Запоріжжя, 2004 ; Бойко А. В. Джерела з соціально-економічної історії Півдня України останньої чверті XVIII ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Бойко – К., 2001 ; Бачинська О. А. Соціально-економічне становище населення міст і сіл Придунайських степів (кінець XVIII – XIX ст.) / О. А. Бачинська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : [зб. ст.]. – К. ; Донецьк : Рідний край, 2001.
2. Єрмакова І. О. Заселення Півдня України у другій половині XVIII ст. старообрядцями / І. О. Єрмакова // Наукові праці (історичні науки). – Вип. 49. – Миколаїв, 2006. – С. 8 – 9.
3. Багалій Д. І. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. І. Багалій. – К., 1889. – С. 66 ; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. / А. А. Скальковский. – Ч. 1. – Одесса, 1836. – С. 75 ; Соколов Г. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / Г. Соколов // ЗООИИД. – Т. 2. – Одесса, 1848. – С. 388, 400 ; Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветградская Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897 : Репринт : Кировоград, 1992. – С. 3.
4. Соколов Г. Вказ. пр. – С. 394.
5. Багалій Д. І. Вказ. пр. – С. 84.
6. Скальковский А. А. Вказ. пр. – С. 31 ; Єрмакова І. О. Вказ. пр. – С. 9.
7. Соколов Г. Вказ. пр. – С. 393.
8. Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1859 г. – СПб., 1868. – С. 10 (LXVI).
9. Там само ; Соколов Г. Вказ. пр. – С. 394.
10. Пашутин А. Н. Вказ. пр. – С. 45 ; Соколов Г. Вказ. пр. – С. 398.
11. Державний архів Кіровоградської області, ф. 18, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
12. Соколов Г. Вказ. пр. – С. 395–398.
13. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК, КМФ.11, оп. 2, спр. 2).
14. ЦДІАК, ф. 1316, оп. 1, спр. 203, арк. 1 – 228.
15. Там само, спр. 152, арк. 88 – 110.
16. Там само, КМФ. 11, оп. 2, спр. 2.
17. Там само, ф. 1316, оп. 1, спр. 331, арк. 88 – 110.
18. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 203, спр. 54, арк. 1.
19. ЦДІАК, КМФ. 11, оп. 1, спр. 18.
20. Діанова Н. М. Формування населення міст південної України у дореформений період кінця XVIII ст. – 1861 р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. М. Діанова. – Одеса, 2003 ; ДАОО, ф. 1, оп. 1, спр. 34, арк. 11.

Рецензенти: Михайлуца М. І., д.і.н., доц. ;
Тригуб О. П., к.і.н., доц.

© Єрмакова І. О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 28.09.2010 р.